

HET NOORDEN GEEFT GEEN KRIMP

Advies SER Noord-Nederland

Oktober 2010

Samenvatting

De SER Noord-Nederland constateert dat de problematiek van de bevolkingsdaling nu zowel bij bestuurders als bij het bedrijfsleven serieus aandacht krijgt. Tegelijkertijd constateert de SER Noord-Nederland dat er in de praktijk nog nauwelijks sprake is van een gericht beleid vanuit een duidelijke visie. Enerzijds komt dit doordat het een complexe problematiek betreft, anderzijds is er een gebrek aan bestuurlijke daadkracht omdat niet duidelijk is welke overheid de verantwoordelijkheid moet nemen en er op gemeentelijk niveau sprake is van conflicterende belangen.

Dit is de voornaamste aanleiding voor de SER Noord-Nederland om dit ongevraagde advies uit te brengen aan het Samenwerkingsverband Noord-Nederland.

Daarnaast heeft het kabinet in maart jongstleden een adviesaanvraag gedaan bij de landelijke SER met het verzoek een advies uit te brengen over het thema bevolkingsdaling. In dit advies wordt gevraagd de focus te leggen op in de eerste plaats de vraag hoe het (regionale) bedrijfsleven beter betrokken kan worden en actief kan bijdragen aan de aanpak van krimp en ten tweede de vraag hoe de kansen die krimp biedt voor het landelijk gebied benut kunnen worden. De SER Noord-Nederland vindt het belangrijk dat zij input levert aan de SER voor deze adviesaanvraag. Immers Noord-Nederland loopt – samen met Parkstad Limburg en Zeeuws Vlaanderen - voorop bij de trend van bevolkingsdaling en de ontwikkeling van een visie hoe deze trend in de toekomst te plaatsen. De SER Noord-Nederland zal in deze notitie deze twee specifieke vragen vanuit de nationale SER plaatsen in een breder kader van alle aspecten die bij bevolkingsdaling aan de orde komen, zoals daar ook zijn de arbeidsmarkt, het onderwijs, de zorg en het volkshuisvestingsbeleid in de regio.

Onderstaand volgen de 5 concrete adviezen die de SER Noord-Nederland ziet voor Noord-Nederland. Daarna volgt een beknopte analyse waarop deze adviezen zijn gebaseerd.

1. Faciliteren en Stimuleren van economische ontwikkelingen

De SER Noord-Nederland beschouwt krimp niet enkel als probleem, maar ziet juist ook nieuwe kansen, in aansluiting op het eerdere advies over Ruimtelijke Ordening (SER Noord-Nederland mei 2010). De sociaaleconomische visie van de provincies / SNN (zie ook punt 2) dient daarin leidend te zijn.

De SER Noord-Nederland wil daarbij alvast de volgende punten agenderen:

- a. Uitgangspunt is dat Nederland tegelijkertijd te maken heeft met zeer dichtbevolkte en groeiende stedelijke gebieden die in de Randstad leiden tot veel congestie waardoor de economische groei van Nederland wordt bedreigd. Aan de andere kant zijn er nog gebieden

met ruimte zoals in het Noorden, met name in de kernzones. Een optimale spreiding van de economische activiteiten kan niet beleidsmatig worden afgedwongen, maar kan wel worden gefaciliteerd door via goede infrastructurele voorzieningen de arbeids-, woon- en bedrijfsmobiliteit zoveel mogelijk te faciliteren zonder dat dit leidt tot aantasting van de voor het Noorden zo belangrijke ruimtelijke kwaliteit.

- b. De samenhang tussen de regio's in Noord-Nederland dient te worden verbeterd door investeringen in infrastructuur in de noordelijke regio. Goede verbindingen (wegen, trein) met andere delen van Nederland en Europa zijn noodzakelijk om in te spelen op de mobiliteitstoename. Maar ook de aanleg van strategische knooppunten (A7-N33) kan in een regio zorgen voor nieuwe werkgelegenheid en bedrijvigheid aantrekken uit andere delen met congestie;
- c. Een belangrijke vestigingsvoorwaarde is een goede ICT-infrastructuur. Er dient daarom geïnvesteerd te worden in de snelste internetverbindingen in de gehele regio. Dit biedt ook goede mogelijkheden om naast de steden ook het platteland aantrekkelijk te maken als vestigingsgebied voor hoogwaardige werkgelegenheid en biedt mogelijkheden voor nieuwe arrangementen op het terrein van domotica en zorg en combinaties van wonen en werken, bijvoorbeeld in panden die vrijkomen door de bevolkingsdaling .
- d. Sterke sectoren zoals zorg en onderwijs kunnen als springplank fungeren voor verdere economische ontwikkelingen. Noord-Nederland kan de krimp dan gebruiken om een koppositie te ontwikkelen in de ontwikkelingen van nieuwe diensten, die in de komende jaren in andere krimpgebieden kunnen worden toegepast. Hierbij kan worden gedacht aan het noordelijk Healthy Ageing Network (HANNN) als Energie (beide genoemd in het Regeerakkoord). Ook het optimaal benutten van de ruimtelijke kwaliteit voor wonen en toerisme behoort hiertoe. Als voorbeeld valt te denken aan een doordachte duurzame exploitatie van het Waddengebied als UNESCO werelderfgoed met het tegelijkertijd behouden van de ecologische en landschappelijke kwaliteit.

2. Coördinatieproblemen

Het is duidelijk dat in demografische zin niet langer in groei gedacht moet worden, maar dat er in bepaalde gebieden een forse bevolkingsdaling kan optreden en in sommige gebieden is deze zelfs al geruime tijd aan de gang. Dit vergt integrale oplossingen op regionaal niveau. De SER Noord-Nederland constateert dat er dringend behoefte is aan een duidelijkere coördinatie van de vraagstukken in de regio. De verantwoordelijkheid dient in de regio te liggen; het regeerakkoord biedt hiertoe de mogelijkheden. De provincies zullen een versterkte regierol moeten spelen, ook op terreinen waar ze formeel (nu nog) geen wettelijke taken hebben; gemeenten zullen moeten samenwerken en het Rijk zal de krimpregio's ruimte moeten geven voor experimenten en moeten toestaan dat uitzondering op bestaande regelgeving mogelijk is.

De Raad is van mening dat er afstemming van de verantwoordelijkheden tussen Rijk, provincie en gemeenten dient te komen die dit coördinatieprobleem oplost. Het Rijk moet daartoe de wettelijke kaders aanpassen of creëren. Gemeenten zullen, misschien soms onder d(w)(r)ang, veel meer op regioniveau met elkaar samen moeten werken. Ook dient er een betere coördinatie te komen tussen regio's onderling en overkoepelend op Noordelijk niveau. Hier is de provincie/SNN aan zet. De provincies en het SNN moeten tijdig (nu!) de noodzakelijke regie rol gaan vervullen en actief en doortastend in grijpen. Dit kan grotendeels binnen de reeds bestaande wetgeving en binnen de huidige (financiële) kaders en vergt vooral durf en activerend beleid.

3. Wet- en regelgeving en experimenten

De SER Noord-Nederland vraagt de Rijksoverheid om voor de krimpregio's in (Noord-)Nederland bepaalde wetgeving te herzien die ontwikkeling van krimpgebieden tegenwerken, samenwerking bemoeilijken en experimenten belemmeren. Dit geldt met name op het terrein van samenwerking en noodzakelijke schaalvergroting van voorzieningen in zorg (NMA concurrentie-eisen die

samenwerking, fusie etc. onmogelijk maken) en onderwijs (fusietoets die fusies van scholen in krimpgebieden onmogelijk maakt). In de wetgeving moet meer tot uitdrukking komen dat krimpende rurale gebieden andere regels vergen dan groeiende urbane gebieden.

Daarbij dienen regelluwe zones te worden benoemd, waarin geëxperimenteerd kan worden met nieuwe samenwerkingsvormen, publiekprivaat en bovengemeentelijk. Deze experimenten moeten dan overigens wel beperkt zijn in bureaucratische verantwoording, want anders is het middel erger dan de kwaal.

4. Bestuurlijke informatie en kennisontwikkeling

Het Kenniscentrum Krimp dat op 29 november a.s. officieel van start gaat, dient de kennisontwikkeling van krimp te stimuleren, te faciliteren en te coördineren. Het is noodzakelijk dat niet alleen oplossingen voor de korte termijn worden onderzocht, maar dat ook wordt geïnvesteerd in onderzoek dat inzicht geeft voor de langere termijn. In de recente provinciale nota Krimp en Groei - Demografyske feroaring yn de provinsje Fryslân (januari 2010) worden al een aantal duidelijke onderzoeksvragen geponeerd.

Er is verdergaand onderzoek nodig om de migratiestromen beter in beeld te krijgen. Zo is nog niet duidelijk hoe deze stromen verlopen en wie dat zijn. Het is bijvoorbeeld van belang om na te gaan wat nu de specifieke achtergronden zijn van de afname van de bevolking op dorpsniveau. Wordt dit voornamelijk veroorzaakt door demografische trends zoals vergrijzing en ontgroening of trekken mensen weg door een tekort aan goede voorzieningen, woningaanbod of werkgelegenheid? Of versterken deze ontwikkelingen elkaar?

Tevens is er nog geen duidelijk beeld van de dynamiek van de migratiestromen. Bij een negatief migratiecijfer vertrekken er meer mensen dan er terugkomen, maar welke bevolkingsgroepen vertrekken er en welke gaan er juist wonen? Bovendien is nog niet geheel duidelijk waar de mensen naar toe gaan of waar ze vandaan komen. Een interessante en relevante onderzoeksvraag is ook waarom het ene dorp wel groeit en het andere (soms naastgelegen) dorp niet .

Ook is het voor een goed krimpbeleid noodzakelijk om te weten hoe een voorzieningenpakket eruit moet zien voor een leefbare krimpregio. Hierbij gaat het niet alleen om welke voorzieningen daarvoor nodig zijn, maar ook de locatie en bereikbaarheid. Bovendien is het cruciaal om meer inzicht te krijgen in wat een minimaal draagvlak is per voorziening. Hierbij zou tevens onderzocht kunnen worden of het combineren van voorzieningen een groter bestaansrecht kan geven.

Een goede monitoring van een krimpgebied kan verhelderend werken ten aanzien van het gevoerde beleid. Als men bekijkt wat de effecten zijn van een gevoerd beleid weet men de efficiëntie ervan en kan men dit beleid eventueel aanpassen. Toekomstige krimpregio's zouden hier een enorm voordeel mee kunnen doen.

Het Kenniscentrum moet ook zorgen voor het maximaal benutten van kennis uit andere krimpgebieden in Nederland en elders in de wereld. Aangezien de krimp de komende decennia een probleem zal blijven, is het verstandig nu te investeren in kennisontwikkeling.

5. Integrale aanpak van eigen-woningproblematiek

Het eigen woningbezit in Noord-Nederland is relatief hoog. Een van de problemen van de krimp is dat huizen moeilijker te verkopen zijn, huiseigenaren zitten daarom opgesloten in het gebied. Ook is de marktwaarde van de huizen vaak lager dan de hypotheek. Het eigen huis wordt dan in plaats van een pensioenvoorziening een loden last. Dit geldt zeker als duurzame arbeidsrelaties onder druk komen te staan. Het kunnen betalen van de hypotheek of het kopen van een huis worden moeilijker als een vaste baan ontbreekt. Een vergelijkbaar vraagstuk dient zich overigens aan bij het vraagstuk van bedrijfsovernames en -overdracht in de krimpgebieden.

Een ander effect is dat de kwaliteit van de eigen-huizen voorraad snel achteruitloopt. Niet alleen particuliere woningvoorraad maar ook de sociale huurvoorraad staat onder druk in deze gebieden. Bij dit probleem zijn vele partijen betrokken: woningbezitters, de gemeente, projectontwikkelaars, woningbouwcorporaties, provincie, Rijk, banken.

De oplossing die momenteel in Parkstad Limburg wordt gehanteerd is het weghalen (slopen) van woningen. Door vermindering van de voorraad wordt dan de waarde van de resterende huizen behouden. De financiële middelen hiervoor komen van het Rijk, de Provincie en de Gemeentes. Ook gaan er geluiden op om de OZB te verhogen en deze meerinkomsten in te zetten voor krimp. Een andere oplossing die wordt genoemd is het rigoureuze afboeken van te nemen verliezen door corporaties en banken.

Deze problematiek geldt niet alleen voor woningen in krimpgebieden, maar ook voor bedrijfsgebouwen in krimpgebieden. Hierbij betekent het einde van een bedrijf, mogelijk ook het verdwijnen van banen naar elders. Ook hier is een integrale aanpak noodzakelijk omdat het probleem te groot is voor elk van de afzonderlijke partijen. Omdat op dit moment niet duidelijk is in welke vorm dit het best zou kunnen plaats vinden dringt de SER Noord-Nederland aan op een brede verkenning op korte termijn naar mogelijke oplossingen met bijbehorende pro's en con's. De provincies/SNN moeten hier het initiatief toe nemen en daarbij in ieder geval de woningbouworganisaties en de banken betrekken.

De effecten van het Regeerakkoord, om 1 miljoen van de 2.5 miljoen huur woningen te verkopen zouden ook verder onderzocht moeten worden voor Noord Nederland. Hier is namelijk de woningmarkt verstoord door het grote aanbod van relatief slechte en goedkope woningen. Extra aanbod door verkoop door corporaties zou de woningmarkt waarschijnlijk eerder verder verstoren dan uit het dal trekken. Het kenniscentrum zou dit effect kunnen onderzoeken.

Het is belangrijk deze verkenning op korte termijn te effectueren. Immers de krimp zal zich de komende jaren verder gaan ontwikkelen, ook in andere gebieden van (Noord) Nederland. Voor locaties waar zich nog geen bevolkingsdaling voordoet, maar dit wel wordt verwacht, is het essentieel dat er beleid wordt ingezet en actief wordt gehandeld door overheden. Dit opdat in deze dorpen pro-actief kan worden geanticipeerd op bevolkingsdaling door burgers, maatschappelijke organisaties, instellingen en bedrijven zelf.

HET NOORDEN GEEFT GEEN KRIMP

ADVIES SER NOORD-NEDERLAND

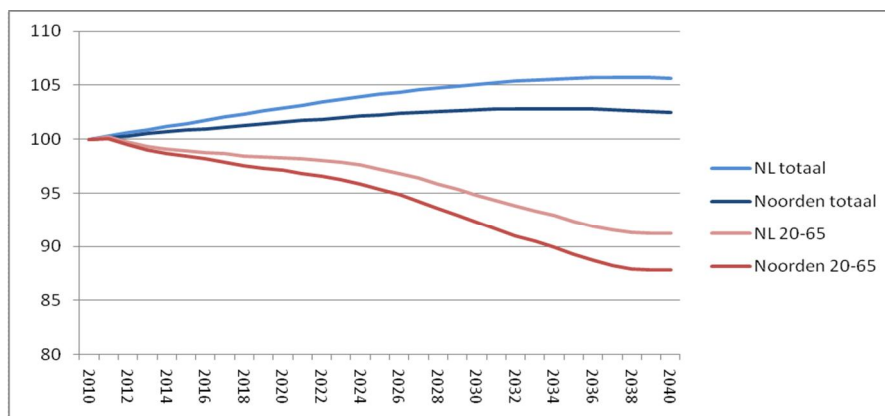
Veranderingen van bevolkingssamenstelling en bevolkingsaantallen zullen in de komende 25 jaar voor veel gemeenten in Nederland leiden tot krimp. Momenteel loopt een aantal gebieden voorop, in Parkstad Limburg, Zeeuws-Vlaanderen en Noord-Oost-Groningen is er al enige tijd sprake van een bevolkingsdaling met de daarbij behorende transitieproblemen. Zij zijn als het ware gedwongen ‘trendsetters’ van een proces dat in 2035 voor minstens de helft van Nederland gaat gelden. Daarom is het interessant om te kijken hoe deze gebieden omgaan met de krimp en zijn de resultaten van belang om te kijken welke methoden nuttig zijn om in de toekomst elders toe te passen. Deze gebieden dienen dan ook de ruimte te krijgen om te experimenteren. Hierbij is het van belang de veranderingen goed te monitoren.

Krimp

Krimp is een combinatie van verschillende (demografische) processen, zoals vergrijzing, ontgroening, migratie en schaalvergroting. Deze vier thema’s veroorzaken in verschillende wisselwerkingen krimp.

Deze processen vinden in heel Nederland plaats, maar niet overal in dezelfde mate. Er ontstaan daarom verschillen tussen landsdelen of regio’s doordat de bevolkingssamenstelling en de aantrekkelijkheid van regio’s als woon- en werkgebied verschillen. De verandering in de bevolking zal dus niet overal gelijk van aard zijn. Een blauwdruk voor een krimpgebied is niet te geven. Het is daarom ook niet mogelijk om eenzelfde pakket aan maatregelen te nemen om deze problematiek op te lossen, laat staan dat er voor elk probleem een oplossing mogelijk is. Bovendien is de mate waarin regio’s krimpen, maar vooral de verandering van de samenstelling van de bevolking moeilijk te voorspellen, doordat er nog maar weinig inzicht is in hoe die dynamiek precies verloopt. Uit onderstaande figuur blijkt dat er voor Nederland als geheel en ook voor het Noorden als geheel geen daling van de bevolking zal optreden, maar een kleine groei die in het Noorden kleiner is dan elders in Nederland.

Figuur 1: Prognose ontwikkeling bevolking en beroepsbevolking CBS, Indexcijfer 2010=100

Bron: NAV 2009

Bij uitspraken over verwachte demografische veranderingen moet worden bedacht dat deze prognoses onzeker zijn. Vijftig jaar geleden werd bijvoorbeeld in de studie *Bedreigd Bestaan* voorspeld dat Noord-Groningen zou leeglopen. Dat is niet gebeurd. Maar wat wel uitkwam is dat de werkgelegenheid in de landbouw sterk is afgenomen, dat geldt voor geheel Noord-Nederland. In de jaren '60 ging men uit van een groei tot 80.000 inwoners in Delfzijl. Op dit moment telt Delfzijl ruim 26.000 inwoners, ter vergelijking in 1995 woonden er nog bijna 31.000. De commissie Tielrooy ging 10 jaar geleden – toen zij het Masterplan schreef – nog uit van een veel lagere daling.

De bevolkingsgroei zal de komende jaren afvlakken. Deze demografische omslag is niet uniek voor het Noorden. Na de babyboom van de tweede helft van de jaren veertig en de jaren vijftig is het geboortecijfer in de westerse wereld gestaag gedaald. In dezelfde periode is de levensverwachting behoorlijk gestegen. We worden met zijn allen ouder en er zijn steeds minder kinderen. Deze processen van vergrijzing en ontgroening zijn in volle gang.

Momenteel hebben in het noorden Noord- en Oost-Groningen, Noordoost Friesland en in mindere mate Zuidoost Drenthe met krimp te maken. Kaart 1 laat ook zien dat er tegelijkertijd een concentratie van de bevolking in de stedelijke gebieden in Noord-Nederland plaats vindt.

In Fryslân en Groningen doet de krimp zich vooral voor op het platteland. De krimp in Noord- en Oost-Groningen vindt met name plaats in meer verstedelijkte gebieden als Delfzijl en Winschoten. Het zijn daar vooral de wijken uit de jaren '50 van de vorige eeuw waar de bevolking wegtrekt. Ook het omringende platteland met dorpskernen krimpt. Er is met name migratie van jongere hoogopgeleide mensen. Noord-Groningen heeft nog een sterke gerichtheid op de stad Groningen. In Noord-Oost Friesland is het opvallend dat de krimp leidt tot lege plekken in historische dorpskernen, zoals bijvoorbeeld in Holwerd. Bovendien ontbreekt het in Noord-Friesland aan economische centra binnen het krimpgebied. In Zuid-Oost Drenthe is ook sprake van krimp. Hier was historisch altijd al een scheiding tussen het Drentse Zand en het Groningse Veen. Deze bestaat nog steeds maar is iets meer naar het oosten opgeschoven. In Drenthe is er eigenlijk geen afname van de bevolking, maar vooral vergrijzing en een vertrek van jongeren mede vanwege het ontbreken van een universiteit en een breed aanbod van HBO-opleidingen. Vestiging van ouderen, het zogenaamde 'Drentenieren', is kwantitatief nog onbelangrijk, maar dit kan mogelijk in de toekomst veranderen. Deze ouderen zijn over het algemeen hoger opgeleide mensen die kunnen zorgen voor een flinke bestedingsimpuls. Er is in Drenthe in tegenstelling tot Groningen en Friesland dan ook geen welvaartsdaling. In de Veenkoloniën ten oosten van de Hondsrug is er wel sprake van het wegtrekken van mensen en krimpt de bevolking wel. De achterblijvende bevolking is lager opgeleid. De krimp leidt hier wel tot een welvaartsdaling.

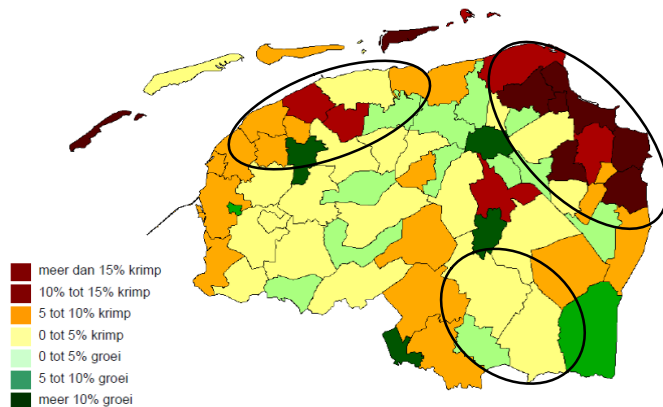
Schaalvergroting treedt op ten gevolge van technologische vooruitgang (die alleen maar toe zal nemen) en door het steeds minder relevant worden van afstanden. Gebrek aan mobiliteit is een probleem voor ouderen, jongeren en mensen die geen auto kunnen betalen. Het bereikbaar houden van voorzieningen is een taak van de overheid, maar daarbij moet wel een afweging plaatsvinden tussen kosten en baten. Op dit mobiliteitsvraagstuk in relatie tot openbaar vervoer, wordt verderop teruggekomen.

De leegstand die ontstaat ten gevolge van schaalvergroting moet opnieuw en nuttig worden gebruikt. Hiervoor zijn regelluwe zones nodig. Daarin kunnen specifieke regels behulpzaam zijn bij de herinrichting van een gebied, zoals bijvoorbeeld fusieregels, invulling van vrijkomende bebouwing met andere functies etc. Dit vergt een zorgvuldig en genuanceerd ruimtelijke orderingsbeleid, immers niet ieder bedrijf hoeft naar een bedrijventerrein. Voorstelbaar is dat een klein ICT bedrijf zich uitstekend kan vestigen in een voormalige boerderij. Als bedrijven overlast veroorzaken (afval, veel transport etc.) dan is verplaatsing vanuit de dorpskom naar een bedrijventerrein wel

noodzakelijk. Waar het gaat om woningbouw en voorzieningen zullen juist regels moeten worden geformuleerd die de concentratie bevorderen en lege plekken in de dorpskernen gaan opvullen in plaats van te gaan bouwen aan de randen van het dorp.

Hier ligt een duidelijke coördinerende en faciliterende taak voor de overheid.

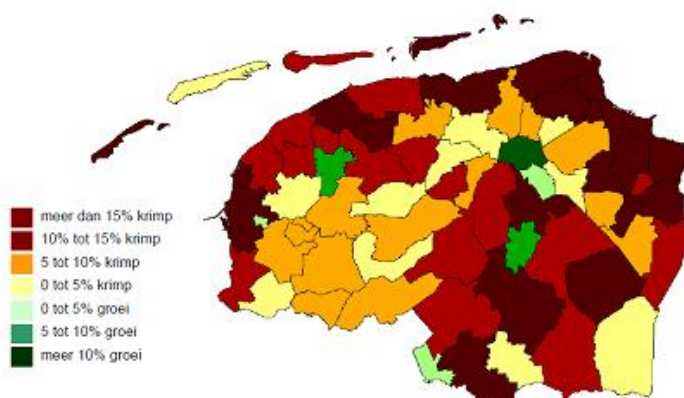
Kaart 1: Cumulatieve bevolkingsgroei 2008-2025 volgens CBS bevolkingsprognose

Bron: NAV 2009

Uit kaart 2 blijkt dat de daling van de potentiële beroepsbevolking veel groter is dan van de bevolking. Daaruit kunnen we concluderen dat de vergrijzing een veel grotere invloed heeft op de arbeidsmarkt dan de krimp. Alleen in de grotere steden is er nog sprake van een groei van de beroepsbevolking (NAV 2009).

Kaart 2: Cumulatieve bevolkingsgroei 20-65 jarigen 2008-2025 volgens CBS bevolkingsprognose.

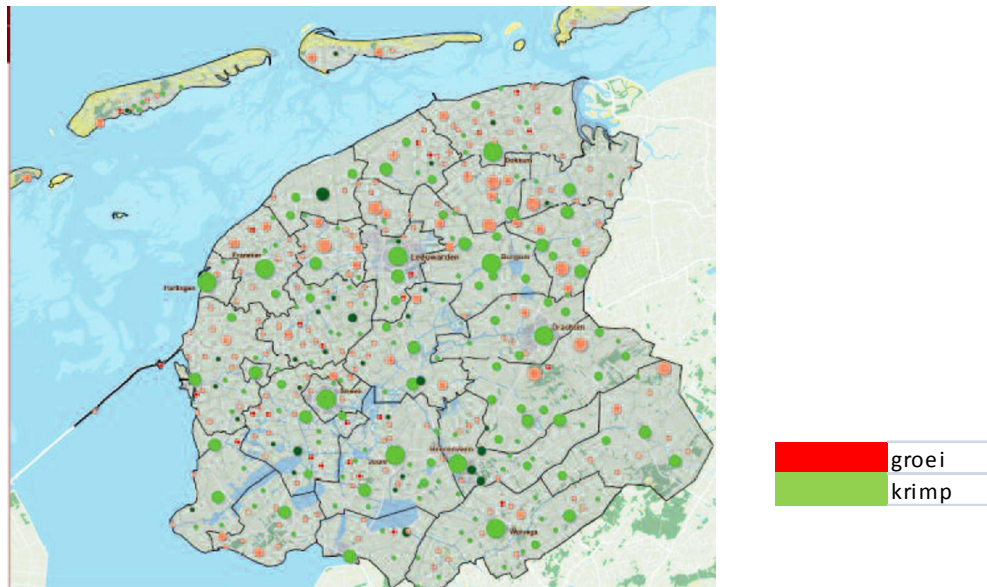

Bron: NAV 2009

De verandering in de bevolking is echter niet overal gelijk van aard. Door verschillen in samenstelling van de bevolking, aantrekkelijkheid als woongebieden en dynamische migratieprocessen kunnen de problemen van een krimpgebied variëren. Een blauwdruk voor een krimpgebied is daarom niet te geven. Het is daarom ook niet mogelijk om eenzelfde pakket aan maatregelen te ontwerpen om deze problematiek op te lossen, laat staan dat er voor elk probleem überhaupt een oplossing mogelijk is. Ook de mate waarin regio's krimpen en hoe de samenstelling van de bevolking zal veranderen is moeilijk precies te voorspellen.

Hoewel krimp zich in bepaalde gebieden meer voordoet dan in andere, laat onderstaande kaart zien dat bij dorpen die in hetzelfde gebied en zelfs naast elkaar liggen het ene dorp groeit en het andere krimpt.

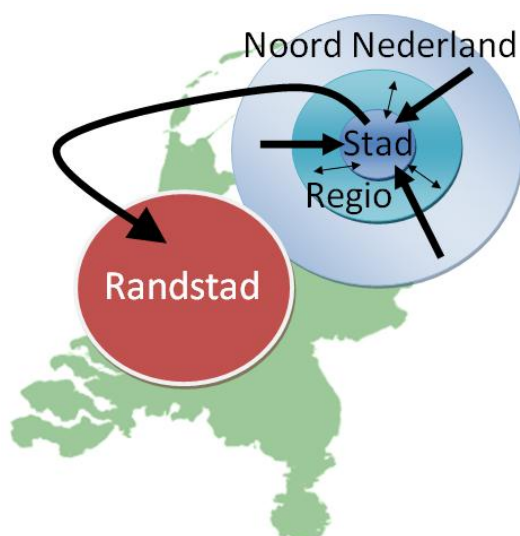
Kaart 3. Gemiddeldejaarlijkse bevolkingstoename/-afname

Bron: Krimp en Groei, *Demografyske feroaring yn de provinsje Fryslân*, Provincie Friesland (januari 2010)

Er is al jaren een toenemende ruimtelijke scheiding tussen gebieden met veel bedrijvigheid en gebieden waar voornamelijk gewoond wordt en dit is ook gestimuleerd door het regionaal economische kernzone beleid. Aan de andere kant is er ook de trek naar de stad waardoor zowel de banen als de bevolking zich steeds meer in de kernzones zullen concentreren en er ook een netto verlies aan de Randstad is door migratie. Dit is het zogenaamde Roltrap effect: zie figuur 2.

Figuur 2. De 'roltrap'.

Bron: Quickscan Groningen, FRW RUG, 2009

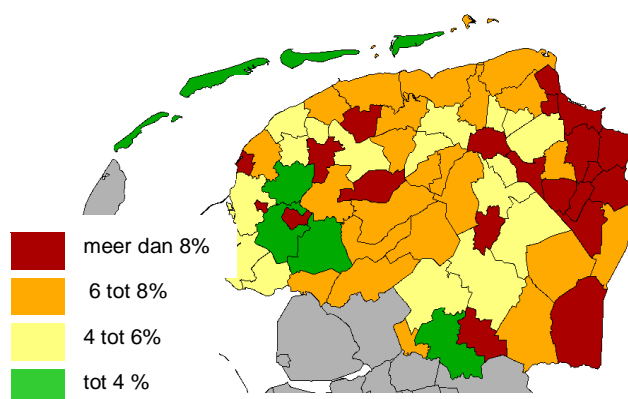
De ruimtelijke oriëntatie en de mobiliteit van een groot gedeelte van de inwoners is sterk toegenomen. Door deze schaalvergroting is het voor gemeenten lastig om beleid te voeren omdat de problemen gemeentegrens overschrijdend zijn. Het gevaar bestaat dat als elke gemeente afzonderlijk het probleem probeert op te lossen dit voor sommige gemeenten wel zal lukken, maar voor andere zeker niet.

Parallel aan de demografische ontwikkeling is al langer een ontwikkeling gaande van schaalvergroting in voorzieningen. Dit wordt veroorzaakt door economische logica's: winkels verdwijnen omdat ze alleen rendabel zijn bij een steeds grotere omvang, scholen en zorginstellingen fuseren. In veel gevallen concentreren de resterende voorzieningen in de grotere kernen en stedelijke gebieden. Door deze ontwikkelingen zijn voorzieningen op het platteland al jaren aan het afnemen.

Krimp: een verschil in mobiliteit

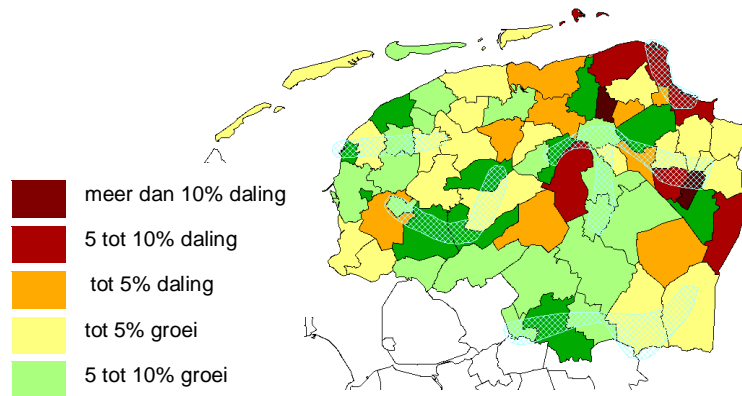
Krimp wordt vooral problematisch in samenhang met een zwakke economische structuur en/of een achterblijvend opleidingsniveau van de (beroeps)bevolking en als de kans op een duurzame arbeidsrelatie afneemt. Een verschil in ruimtelijke mobiliteit zorgt er voor dat juist hogere inkomens/opleidingsgroepen wegtrekken uit de krimpgebieden. Hierdoor ontstaat in problematische krimpgebieden een concentratie van sociaaleconomisch zwakkere groepen, die deze mobiliteit veel minder hebben. In de krimpdiscussie gaat het veel over leefbaarheid en voorzieningen. Het is hierin belangrijk te beseffen dat leefbaarheid niet altijd zit in het behouden van de laatste winkel of de laatste school in een dorp, maar meer in de sociale kracht van een dorp. Mensen zijn vaak goed in staat zelf allerlei voorzieningen en oplossingen te organiseren in sociaal sterkere plaatsen. In sommige gebieden heeft krimp het effect van generaties die geen afstand meer overbruggen: dezelfde sociaaleconomische problemen worden daar van generatie op generatie doorgegeven, zodat er nu sprake is van de derde generatie werklozen. Op sommige plekken hebben 10 van de 100 kinderen een persoonsgebonden extra steun budget (PGB, rugzakje) tegen landelijk 1 op de 100. De overheid krijgt moeilijk vat op deze achtergebleven groep. Dit heeft ook te maken met een cultuur van zaken in het grijze/zwarte circuit regelen en tegelijkertijd blijven rekenen op een inkomen uit een uitkering. Hier vindt een versterking van achterstanden plaats omdat een beperkte ruimtelijke mobiliteit samengaat met een geringe opleidingsmobiliteit en een verminderde kans op een duurzame arbeidsrelatie met een vaste baan.

Kaart 4. UWV Werkbedrijf juni 2010, NWW als % van de beroepsbevolking.

Bron: UWV Werkbedrijf, bewerking CAB

Kaart 5: ontwikkeling werkgelegenheid 2003-2009 (FT)

Bron: PWR, bewerking CAB

Arbeidsmarkt

In de krimpregio's is de werkloosheid relatief hoog, met name in Oost-Groningen, zoals blijkt uit kaart 4. Ook daalt de werkgelegenheid er in de afgelopen jaren blijkt uit kaart 5. Maar een verband leggen is niet eenvoudig: de bevolkingsprognose voor Emmen is relatief gunstig, maar de werkloosheid is er erg hoog. De relatie tussen krimp en de arbeidsmarkt is niet eenduidig, mede omdat pendelstromen onevenwichtigheden kunnen compenseren. Men zou kunnen denken dat bevolkingsdaling positieve effecten kan hebben voor de werkloosheid, omdat er minder mensen zijn die een baan nodig hebben. Kwantitatief klopt deze redenering, maar kwalitatief niet: meestal trekken de best gekwalificeerde arbeidskrachten naar de stad en het is de vraag of eventuele achtergelaten vacatures geschikt zijn voor de bevolking die achterblijft omdat deze vaak lager opgeleid zijn. De kans is waarschijnlijk groter dat bij gebrek aan geschikt personeel bedrijvigheid, en dus banen, ook verdwijnen uit de krimpgebieden.

Aan de vraagzijde is op korte termijn niet de verwachting dat er een tekort zal zijn: eerst moet de crisis voorbij zijn en het herstel enige jaren op gang komen. Bij voldoende mobiliteit zullen via pendel de meeste arbeidsplaatsen ingevuld kunnen worden omdat er op provinciaal niveau niet echt sprake is van krimp. Dit vergt wel dat met name lager opgeleiden en jongeren in staat moeten worden gesteld om te pendelen via bijvoorbeeld een goed openbaar vervoer dat aansluit op de werktijden. Op middellangere termijn zullen er bij een dalende beroepsbevolking wel problemen kunnen ontstaan door vergrijzing. Het aandeel van de beroepsbevolking op de totale bevolking gaat afnemen, waardoor er tekorten kunnen ontstaan. De vergrijzing is voor de arbeidsmarkt in kwantitatief opzicht dan ook veel relevanter dan krimp en speelt ook buiten de krimpregio's in Noord-Nederland.

De rol van de overheid: coördinatie en samenwerking

De ruimtelijke oriëntatie en de mobiliteit van een groot gedeelte van de inwoners is sterk toegenomen. Tegelijkertijd is er een groep die juist niet mobiel genoeg is om de schaalvergroting en diens gevolgen de ontstane afstanden te overbruggen. Door deze schaalvergroting is het voor gemeenten lastig om beleid te voeren omdat de problemen gemeentegrens overschrijdend zijn. Oorzaken en gevolgen van krimp zijn bovendien per regio verschillend en leiden op lokaal niveau tot uiteenlopende problemen.

Het gevaar bestaat dat als elke gemeente afzonderlijk het probleem probeert op te lossen de onderlinge concurrentie om inwoners en bedrijven zal leiden tot vele onrendabele investeringen in woonwijken en bedrijventerreinen. De krimpproblematiek vereist daarom regie op regionaal niveau. Welk niveau is nog niet altijd duidelijk, soms past het het best op de schaal van de provincie (ruimtelijke ordening), soms het beste op dat van samenwerking tussen gemeenten (woningbouw) of juist op dat van Noord-Nederland (economisch beleid). De kunst is om op regionaal niveau oplossingen te vinden die op lokaal niveau geïmplementeerd worden. Hier dient men voldoende beleidsruimte voor te krijgen van het Rijk.

Het regeerakkoord spreekt van aandacht voor krimpregio's in het ruimtelijke ordeningsbeleid en van samenwerking met krimpregio's voor nieuwe impulsen en ontwikkelingsmogelijkheden.

De regionale overheid (provincie en SNN) dient deze handschoen snel en voortvarend op te pakken en de regierol voortvarend en doortastend ter hand te nemen.

Niet alleen richting rijk, maar ook richting regio. Dit betekent een strakke regie op bovengemeentelijk niveau, gebruik makend van de bestaande mogelijkheden van dwingende regelgeving (zowel gemeentelijk als provinciaal) op het gebied van bedrijventerreinen, woningbouw, onderwijs, voorzieningen etc. Hiermee wordt duidelijkheid gegeven aan bedrijven, maatschappelijke instellingen, burgers, onderwijs- en zorginstellingen etc. zodat deze partijen kunnen inspelen op de komende (demografische) ontwikkelingen.

Er moeten dus nieuwe en grotere samenwerkingsverbanden gevonden en ontwikkeld worden onder regie van de provincies/SNN. Dit geldt voor gemeenten, woningbouwverenigingen, bedrijven en voorzieningen op het terrein van zorg en onderwijs. De recente geschiedenis leert echter dat dit vaak ook lastig is. Vandaar dat het belangrijk is dat er overeenstemming komt over de taakverdeling tussen gemeente, provincie en Rijk. Gemeentelijke herindelingen kunnen op termijn een gevolg zijn, maar voorkomen moet worden dat er een discussie over herindeling ontstaat in plaats van dat aan de oplossing van krimpproblemen wordt gewerkt. In Drenthe is de situatie anders dan in de andere twee provincies, omdat in Drenthe al een gemeentelijke herindeling heeft plaatsgevonden. Ook samenvoeging van de provincies tot een landsdeel is hier niet voor nodig. De reeds bestaande regelgeving maakt al veel mogelijk voor een regierol van de provincies/SNN, maar wordt niet voluit benut.

Er is binnen de bestaande wettelijke en bestuurlijke kaders al voldoende ruimte om dit coördinatieprobleem op te lossen. De Raad heeft eerder dit jaar in haar advies over Ruimtelijke Ordening (mei 2010) al aangegeven dat in het Noorden een overstap moet worden gemaakt van een kwantitatieve naar een kwalitatieve regie. De Raad heeft daarbij ook geadviseerd om bovenprovinciaal visie- en concepten te ontwikkelen.

Bestuurlijke kwaliteit

Er wordt van gemeenten verlangd dat zij voldoende kwaliteit, kennis en strategisch vermogen in huis hebben. Door de kleinschalige structuur van de overheid zijn er een aantal beleidsterreinen, bijvoorbeeld milieuvergunningen of veiligheid, waarin er niet voldoende mogelijkheden zijn om mensen van voldoende kwaliteit in dienst te nemen omdat de hoogste salarisschalen daarvoor in kleine gemeenten te laag zijn. Gemeentelijke herindeling zal het probleem van de uitvoeringsorganisatie niet snel kunnen oplossen, maar het zal op termijn wel een noodzakelijke impuls aan de bestuurlijke kwaliteit geven.

Gemeenten kunnen niet anders dan gemeentegrensoverstijgende problemen, gezamenlijk, ook met de provincie, aan te pakken. De SER Noord-Nederland doet een meer dan dringend beroep op deze samenwerking (zowel gemeentelijk als provinciaal) in het belang van de regio.

Actieve burgers

Het is ook belangrijk om na te denken over de andere spelers in het publieke domein, naast de overheid. In Nederland is een traditie om het publieke domein sterk te laten reguleren of helemaal onder te brengen bij de overheid. In andere, Angelsaksische landen, wordt veel meer ruimte aan de burgers gegeven. Omgekeerd nemen de burgers hier ook vaker hun eigen initiatief. Bij de oplossingen voor krimpproblemen zou daarom ook langs de lijnen van 'civil society' moeten worden gekeken.

Nederland kent het zogenaamde 'maatschappelijk middenveld', waarin veel van de zorg, onderwijs is georganiseerd. Daarin is enerzijds een rol voor de overheid die hier reguleert, anderzijds is er een grote rol voor burgers die hier hun eigen arrangementen kunnen maken of invloed kunnen hebben via besturen. Bedrijven kunnen zonder dat het helemaal aan de marktwerking wordt overgelaten, een rol spelen bij de ontwikkeling van nieuwe arrangementen op het maatschappelijk middenveld of in publiek-private samenwerkingsverbanden. Een voorbeeld hiervan is de vorming van buurtzorginstellingen, een kleinschaliger organisatie voor thuiszorg die ontstond uit een behoefte van de burgers en de uitvoerders.

Kansen voor economische ontwikkeling

In eerdere analyses werd opgemerkt dat er bij het bedrijfsleven onvoldoende besef van de krimp en krimpproblematiek zou zijn. Daarmee zou er ook een smalle basis zijn voor de kansen die de krimp zou bieden. Er is echter een toenemende kennis en belangstelling van bedrijven om de krimp en vergrijzing als kans te zien. Te denken valt daarbij aan recreatieve en toeristische activiteiten (bijvoorbeeld het Waddengebied als UNESCO werelderfgoed), maar ook gebiedsontwikkeling. De concentratie van economische activiteiten in steden zal zich nog doorzetten. Daardoor blijft op het platteland vooral kleinschalig bedrijfsleven over. Dat past ook ruimtelijk beter binnen de bebouwde kom van de dorpskern. Door de schaalvergroting van de landbouw komen er nog steeds grote boerderijen leeg te staan. Door hier ruimhartiger andere economische activiteiten toe te staan zou en het landelijk gebied mooier blijven, maar zou ook een nieuwe economische impuls voor het platteland en de krimpregio mogelijk zijn.

Door de toenemende congestie in de rest van Nederland en met name in de Randstad, kunnen delen van Noord-Nederland aantrekkelijk worden als vestigingsplaats voor bedrijven. Ook de ontwikkelingen van een bio-based economy in Noord-Nederland bieden uitstekende mogelijkheden voor verdere uitbouw. De SER Noord-Nederland heeft daar in eerdere adviezen (KoersVAST, Ruimtelijke Ordening, Bio-based Economy) op gewezen.

De sterke concentratie van kennisinstellingen in de stad Groningen, maar ook in Leeuwarden (University Campus Fryslân) en Assen is een perfecte springplank om deze kansen te verzilveren. De economische ontwikkelingen in Noord-Nederland, Energie (Energy Valley), Water (Wetsus), sensortechnologie en Life Sciences en Agribusiness, maar ook in Healthy Ageing tonen dat er door een goede samenwerking tussen bedrijven en kennisinstellingen op relatief korte termijn grote (innovatieve) stappen voorwaarts zijn te maken.

Deze ontwikkelingen kunnen alleen worden versterkt als de bereikbaarheid en mobiliteit gewaarborgd blijft. Er zal daarom in goede infrastructuur (weg, spoor etc. en ICT) moeten worden geïnvesteerd. Daardoor worden de verschillende regio's beter met elkaar en met andere regio's in binnen- en buitenland verbonden.

Noodzaak voor meer kennis en inzicht

Er is nog weinig inzicht in de processen van vergrijzing, vergroening en migratie die van invloed zijn op de daling van de bevolking in het algemeen, en in het bijzonder hoe die per regio kunnen

verschillen en wat deze verschillen zijn. We hebben onvoldoende inzicht in welk type huishouden in welke levensfase om welke reden op bepaalde plekken en in bepaalde woningen wil gaan wonen. Ook is niet duidelijk welke factoren de leefbaarheid van een dorp bepalen en wanneer die in gevaar komt. Er zijn bloeiende kleine en grote dorpen en soms liggen dorpen die het goed doen en die het slecht doen vlak bij elkaar. Hoe komt dat? Wat is de rol van sociaal culturele omstandigheden en hoe verhouden die zich tot het materiële voorzieningenniveau? Naast de bevolking is ook inzicht nodig in de mogelijkheden voor het creëren van nieuwe vormen van innovatief en duurzaam ondernemerschap die het economisch draagvlak vergroten en werkgelegenheid opleveren. Dit type onderzoek vergt vaak enige jaren omdat alleen al het verzamelen van de gegevens een paar jaar in beslag kan nemen. Maar met de krimpproblematiek blijven we de komende decennia te maken houden en dan is het niet erg als sommige onderzoeksresultaten gefaseerd beschikbaar komt. Korte termijn oplossingen kunnen namelijk op langere termijn verkeerd uitpakken als te simpele aannames worden gemaakt voor lange termijn bevolkingsvoorspellingen en onvoldoende inzicht in de woonwensen en het ruimtelijk (arbeidsmarkt)gedrag van individuen en huishoudens. Ook kunnen we leren van andere regio's in Nederland en in het buitenland en zij van ons. Het Kenniscentrum Krimp dat binnenkort van start gaat moet hier een stimulerende, coördinerende en faciliterende rol in spelen.

Voorzieningen

Het is niet reëel om te verwachten dat het huidig voorzieningenniveau overal op peil blijft. Om verschraving van het aanbod te voorkomen zullen kwalitatief goede voorzieningen beschikbaar moeten blijven op een beperkt aantal locaties, zodat goede voorzieningen bereikbaar blijven voor een groter verzorgingsgebied.

Om een krimpgebied leefbaar te houden is er bovendien creativiteit nodig en dienen nieuwe arrangementen ontwikkeld te worden. Dit vraagt flexibiliteit en wendbaarheid van burgers, bestuurders en bedrijfsleven. Ook zullen er keuzes gemaakt moeten worden. Bijvoorbeeld het laten verdwijnen van de laatste winkels in sommige dorpen of het opheffen of samenvoegen van scholen. Sommige voorzieningen zullen niet in huidige vorm in stand gehouden kunnen worden.

Er moet voldoende ruimte blijven om hierin te experimenteren met verschillende manieren van participatie van burgers en bedrijven. Er is een belangrijk verschil tussen vitale dorpen en niet-vitale dorpen in de mate waarin actieve burgers hun eigen voorzieningen aanbod in stand kunnen houden. Niet altijd is de overheid de meest geschikte, maar soms ook niet altijd de meest geaccepteerde partij om te coördineren. De overheid zou hier ook zelf een deel van de keuze kunnen maken door de kerntakendiscussie niet alleen op financiële argumenten, maar ook op burgerschap en maatschappelijke samenhang te voeren.

Zorg

Bij een vergrijzende bevolking zal de zorgvraag en dienstverlening voor ouderen toenemen. De kans is reëel dat er daardoor een tekort komt van voldoende gekwalificeerd personeel in bepaalde sectoren zoals de zorg. Er zullen daarom nieuwe manieren gevonden moeten worden om in de vraag naar personeel in de zorg te voorzien. Voor verzorgingscentra kan het interessant zijn om te onderzoeken of families van ouderen de professionele zorg willen en kunnen ondersteunen via een nieuwe vorm van externe mantelzorg. Nog nadrukkelijker dan nu zullen verschillende partijen bij de uitvoering van de zorg betrokken zijn: institutionele zorg met professionals, kleinschalige zorg met professionals in particulier initiatief, mantelzorg, vrijwilligerswerk, etc.

Tegelijkertijd geldt dat ook in de zorg schaalvergroting en samenwerking noodzakelijk zijn om voldoende zorg van goede kwaliteit in Noord-Nederland te behouden. Het blijkt echter dat

coördinatie (afspraken over gebiedsverdeling), samenwerking en fusies van zorginstellingen onmogelijk wordt gemaakt door de NMA. De NMA heeft met de marktwerking een expliciete opdracht gekregen toe te zien op een open en vrije markt bij de zorg. Daar waar er normaal gesproken voor wordt gezorgd dat de klant keuze heeft zal in een situatie van krimp vooral het overeind houden van een minimaal aantal voorzieningen in de wijde plattelandsomgeving belangrijk worden. Daarbij zullen de nieuwe grote ontwikkelingen zich gaan concentreren in de grote kernen. Om de basisvoorzieningen in krimpende kernen overeind te houden zal er afstemming moeten komen tussen aanbieders over vragen als 'wie pakt welke opgave waar aan', 'wie zet welke capaciteit waar neer', 'op welke gebieden kunnen we samenwerken met als doel doelmatig te investeren, doelmatig te organiseren' etc. etc. De NMA maakt deze vorm van afstemming onmogelijk. De NMA zou daarom een genuanceerd beleid voor met name de intramurale zorg in krimpgebieden moeten voeren. Deze zorg gaat gepaard met substantiële investeringen voor vaak lange periodes (bij een nieuwbouwproject gaat het al snel over contracten van 25- 30 jaar). Het Rijk moet er voor zorgen via aangepaste regelgeving dat in krimpregio's bepaalde vormen van samenwerking juist gestimuleerd worden in plaats van belemmerd.

Onderwijs

De aanwezigheid van het primair onderwijs wordt door de ontgroening in veel dorpen ook problematisch. In de toekomst zal het daarom niet meer mogelijk zijn om overal een compleet onderwijsaanbod aan te bieden. De vraag is dan waar de nieuwe school moet komen. Het dichtstbijzijnde centrumdorp of juist een andere kern waar veel ouders al gebruik maken van andere voorzieningen, zoals sport of werk. Naast een onderwijsinfrastructuur op basis van geloof kiezen ouders steeds vaker voor een school op andere gronden, bijvoorbeeld pedagogische stroming (Dalton of Montessori) of juist voor een school waar ook andere kinderen uit het dorp al naar toe gaan. Een systeem van schoolbussen, dat in sommige regio's en in het buitenland al bestaat, zou een belangrijke bijdrage kunnen leveren aan de bereikbaarheid van het onderwijs.

Het beroepsonderwijs kan alleen door nauwe samenwerking met het bedrijfsleven ook in sommige plaatsen buiten de stedelijke gebieden in Noord-Nederland blijven bestaan. Op verschillende plekken zijn al experimenten met scholen in bedrijven of bedrijven in scholen.

De kwaliteit en bereikbaarheid van onderwijs is belangrijker dan denominatie in een gebied. De regelgeving en dan met name de fusietoets (landelijke rem op fusies) werkt in de krimpregio's averechts. Dit is inmiddels een acuut probleem in de Eemdelta.

Openbaar vervoer

Het belang van mobiliteit zal toenemen omdat steeds meer voorzieningen op grotere afstand komen te staan, ook van groepen die niet een hoge mobiliteitsgraad (ouderen of mensen met een te laag inkomen voor eigen mobiliteit) of actieradius (scholier moet niet verder hoeven fietsen dan 15 km) . Door de dalende bevolking in de krimpregio's zal het openbaar vervoer onder druk komen te staan. De overheid zal hier nieuwe manieren moeten vinden om de regio bereikbaar te houden. In sommige gebieden is subsidiering van particulier autovervoer (verlaging van de wegenbelasting) misschien wel een beter alternatief dan het in stand houden van een te duur openbaar vervoersysteem.

Het feit dat inwoners zich noodgedwongen in een groter gebied moeten bewegen om te kunnen wonen, werken en voorzieningen te bezoeken kan ook een voordeel zijn. Ruimtelijke mobiliteit is ook een belangrijke conditie voor sociaal economische stijging (beter betaald werk) en sociaal culturele mobiliteit (hoger opleidingsniveau).

Woningmarkt

Bij een dalende bevolking ontstaat er niet alleen minder vraag, maar door een veranderende samenstelling van de bevolking sluiten vraag en aanbod ook niet op elkaar aan. Hierdoor zullen bepaalde woningtypen onverkoop- of onverhuurbaar zijn, terwijl er vraag is naar andere typen woningen. Leegstand kan zorgen voor verloedering, dus sloop is noodzakelijk. Het percentage eigen woningbezit voor heel Nederland is 55,9%. Kaart 6 laat zien dat dit in Oost-Groningen maar ook in veel andere gebieden van Noord-Nederland veel hoger is. Dat krimpgebieden kunnen verschillen blijkt duidelijk als we het relatief hoge particuliere woningbezit in Oost-Groningen bekijken. Deze arbeidershuisjes zijn verouderd en sluiten niet meer aan op de vraag binnen de woningmarkt waardoor ze onverkoopbaar zijn. Het gevolg is dat deze mensen opgesloten zitten in het gebied.

Kaart 6. Percentage koopwoningen per gemeente 2009

Bron: CBS

Momenteel wordt er door gemeenten en woningbouwcorporaties al op verschillende plaatsen gesloopt en worden er minder nieuwe woningen voor terug gebouwd. Als gevolg hiervan ontstaan in dorpskernen lege plekken (rotte kiezels), terwijl aan de rand van dorpen nog bouwplannen worden uitgevoerd en kavels worden verkocht.

In het Regeerakkoord is vastgelegd om 1 miljoen van de 2.5 miljoen huurwoningen te verkopen. In een woningmarkt met al een veel groter aanbod dan vraag, zou de woningmarkt waarschijnlijk eerder verder verstoord worden dan uit het dal getrokken worden. Het kenniscentrum zou dit effect kunnen onderzoeken.

Kaart 7 laat zien dat dit in Oost-Groningen het aanbod op de woningmarkt de vraag verre overtreft. Er worden 2,5 maal zoveel huizen aangeboden als waarvoor er vraag naar is. Veel huidige woningbezitters ondervinden daardoor grote problemen om hun huis te verkopen. Deze problemen zullen ook lange tijd aanhouden. Deze woningen zijn vaak verouderd en sluiten niet meer aan op de vraag binnen de woningmarkt waardoor ze onverkoopbaar zijn. Het gevolg is dat deze mensen opgesloten zitten in het gebied.

Kaart 7.

Bron: de Drentse woningmarktberichten 2009-2010 in Dagblad van het Noorden, 8 oktober 2010

Het is belangrijk om te realiseren dat woningbouwcorporaties vaak meer zijn dan aanbieders van (goedkope) woningen. Zij spelen ook een rol in leefbaarheid omdat ze initiatieven ontplooiën voor hun huurders op terreinen van werk en zorg. Door corporaties in de krimpregio's te beperken in hun opdrachten aan andere regio's, bijvoorbeeld grote steden en prachtwijken, kan ook financiële kracht in de regio worden behouden, die een deel van de beperkte overheidsfinanciën in de toekomst zou kunnen opvangen.

Ruimtelijke ordening

Er is een verandering in denken noodzakelijk dat men niet meer dient te bouwen voor groei, maar voor vraag. Dit geldt voor zowel de woningmarkt, als voor bedrijventerreinen. In Noord-Groningen kan deze vraag en aanbod sterk per regio verschillen. Momenteel liggen er in een aantal gebieden bouwkvelds al geruime tijd braak en de vraag is of deze ooit in gebruik genomen zullen worden. Het is ook maar de vraag of het verstandig is om bedrijven uit de dorpskern te laten verplaatsen naar industrieterreinen aan de rand van het dorp als de overlast maar van die bedrijven maar klein is en er door de verplaatsing lege plekken in de dorpskernen ontstaan (Zie ook advies SER Noord-Nederland over Ruimtelijke Ordening mei 2010).

De oude logica, dat ruimte voor bedrijven, nieuwe bedrijven aantrekt en oude behoudt, werkt niet meer in krimpregio's. Er is zelfs een groot risico dat door verrommeling van het buitengebied krimpregio's ook hun aantrekkelijkheid als woongebied zullen verliezen. Daardoor zullen er meer mensen wegtrekken en minder mensen zich vestigen, wat de krimpproblematiek vooral zal versterken.

Literatuurlijst

Advies inzake ruimtelijke ontwikkeling van Noord-Nederland

SER Noord-Nederland, subcommissie Ruimtelijke Ordening , (Mei 2010)

Bevolkingsdaling

Gevolgen voor bestuur en bevolkingsdaling

Raad voor het Openbaar Bestuur, (maart 2008)

Bevolkingsprognose XVII

Provincie Drenthe, (augustus 2009)

Demografische trends en de ontwikkeling van kwantitatieve en kwalitatieve woningbehoefte

Een verkenning voor de noordelijke provincies Hoofdrapport (Concept)

Viktor Venhorst, Leo van Wissen, (April 2007)

Krimp als structureel probleem

Rapportage Topteam Krimp voor Groningen

H.F. Dijkstal, J.H. Mans (November 2009)

Krimp en groei

Demografyske feroaring yn de provinsje Fryslân

Provincie Friesland (januari 2010)

Krimp in Groningen

Provincie Groningen, (juni 2009)

Krimp en Mobiliteit

Gevolgen van demografische veranderingen voor mobiliteit

Kennisinstituut voor Mobiliteitsbeleid, (april 2010)

Noordelijke Arbeidsmarkt Verkenning 2009

J.D. Gardenier, L.T. Schudde, L. Broersma, J. van Dijk, (Oktober 2009)

Ondernemend met Krimp

Handreiking economische bedrijvigheid bij bevolkingsdaling

Ministerie van Economische Zaken/Berenschot

Quick Scan

Regionale bevolkingskrimp en de stad Groningen

Kim van Dam, Leo van Wissen, Gert de Roo, Jouke van Dijk, Dirk Strijker en Jelle Veenstra (2009)

Commissie Krimp – SER Noord-Nederland

Voorzitter

J. van Dijk (Jouke) (Lid-deskundige SER Noord-Nederland)

Leden/genodigden

E. van de Beek (Ed) (NOM)

J.D. Gardenier (Jan Dirk) (CAB)

R.J.M. van Gent (Ron) (Lid SER Noord-Nederland namens MKB)

I. von Pickartz (Ina) (Lid SER Noord-Nederland namens FNV)

W. Smink (Willem) (Lid-deskundige SER Noord-Nederland)

D. Strijker (Dirk) (RuG)

Ondersteuning

G.W.M. de Jong (Gerrit-Willem)